

מרחבים

כתב עת אינטראקטיבי
למחשבה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

ד"ר יואב יגאל¹ ד"ר רות ראופמן²

תמצית

במוקד האנליזה של המעשייה על הזאב והגדיים הודגש הכישלון של התינוק לזהות איומים ולהגן על המערכת הנפשית שלו (יגאל וראופמן 2011). האנליזה של המעשייה "כיפה אדומה" מלמדת על ההשלכות הקשות שיכולות להיות אצל מי שכישלון זה כבר התקבע בנפשו ומפעיל אותו מתוכו. מאחורי הפתיחה האידיאלית לכאורה המספרת על "ילדה קטנה ומתוקה שכולם אהבו אותה", נוכח כבר פצע נפשי המשבש את היכולת של כיפה אדומה לזהות נכון עם מה היא מתמודדת ומתוך כך לבחור כיצד לפעול. בדומה לאנליזה של מעשיות קודמות, אנחנו סבורים שהאנליזה של כיפה אדומה מלמדת אותנו דברים חדשים בנושאי יסוד של הנפש, שנראה שאין שום דרך אחרת להגיע אליהם.

רקע

הטענה בדבר הפער בין הפרקטיקה והתיאוריה בשדה הפסיכואנליטי כבר הוצגה בעבודתנו הקודמת, כמו גם הצורך להעמיד לרשות המטפלים צורות התבוננות מובחנות דיין על-מנת לזהות במדויק את אופי ההתנסויות המוקדמות, אשר השפעתן על עיצוב החיים הבוגרים מוסכמת על כל הזרמים השונים בפסיכואנליזה (יגאל וראופמן 2011).

¹ פסיכולוג קליני, גן-שמואל, תל-אביב.

² פסיכולוגית קלינית, אוניברסיטת חיפה, זיכרון-יעקוב.

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

בעבודה זו הראינו גם את הרלוונטיות והתוקף שבניתוח מעשיות עממיות לצורך למידה על המבנה הנפשי והפונקציות הנפשיות. ניתוח זה נשען על מודל העוסק במיפוי התפקודים הנפשיים (יגאל 2011ב). האפשרות להציע אנליזה למעשיות עם שמבוססת על מפת התפקודים של הנפש, הביאה בין היתר לזיהוי תפקודים נפשיים שכמעט ולא זכו להתייחסות בספרות הקיימת. אחד החשובים ביניהם הוא המובחנות. במאמר זה נעמיק את הדיון ביכולת זו ונדגיש כמה מאפיינים שלה: א. 'מובחנות' היא מעין מסגרת על של מכלול עצום של יכולות וכישורים נפשיים: קשב, ריכוז, מיקוד, זיכרון, יכולת למידה (כולל למידה מהניסיון), תפיסה, ארגון ידע, מודעות ועוד. ב. מובחנות היא יכולת מתפתחת - בכל שלב היא אמורה לפתח איכויות וכישורים נוספים ולשכלל את אלה שכבר עומדים לרשותה. ג. מובחנות היא היכולת המשמעותית ביותר העומדת לרשות הנפש כדי להתמצא בעולם ולפעול בו נכון. ד. זוהי גם היכולת הנפשית הראשונה שאמורה להיות נלמדת ומופעלת על-ידי הסובייקט. היא גם הראשונה והחשובה ביותר שמהלך התפתחותה עלול להשתבש ולהשפיע על צורות התפקוד של תת-הכישורים המרכיבים אותה, ולהפך - פגיעה בכישורים המרכיבים את המובחנות תפגע ביכולות שלה. ה. יש להבחין בין שתי צורות של מובחנות:

1. מובחנות שעניינה המציאות החיצונית-ריאלית.
2. מובחנות שעניינה המציאות הפנימית. המובחנות הראשונה ניזונה ממידע נלמד ומניסיון, שככל שמצטבר יותר משניהם, כך המובחנות נעשית מדויקת, פרטנית יותר בקצה האחד של ארגון המידע ומכלילה יותר בקצה השני שלו. כך למשל, בכל הקשור ליכולת לאבחן נכון הפרעות הקשורות בגוף ולהציע להם טיפול מתאים יש להניח שלרופא מומחה מנוסה יש יותר מובחנות מרופא מתחיל. לרופא המתחיל יש יותר מובחנות מתלמיד לרפואה ולאחרון יותר מובחנות מאדם ללא השכלה רפואית. המובחנות השנייה – הפנימית - מבוססת על ידע מסוג אחר שנלמד בצורה שונה. המעשיות מתמקדות במובחנות זו ומטרת האנליזה שלהן היא ללמוד כיצד היא נרכשת ובעיקר מה משבש את הלמידה של המובחנות ביחס למציאות הפנימית.

מובחנות – מבחנים וכישלונות ראשונים

במאמר קודם הראנו שניתוח המעשייה על הזאב והגדיים מלמד שההתנסויות הראשוניות המשבשות את החיים הנפשיים של התינוק חודרות אליו מבחוץ. מסיבות שתוארו במאמר, התינוק אינו מצליח להבחין

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

בין מה שנכון ותומך בו לבין מה שאינו נכון עבורו, מה שעלול ליצור הפרעה בחייו הנפשיים. היכולת להגן על עצמו אינה מולדת אלא נלמדת, והיא עלולה להיפגע מעצם העובדה שעיקר ההפרעות שחוזרות למרחב הנפשי של התינוק מגיעות מאלה המטפלים בו - אלה האמורים להגן עליו וללמד אותו איך להגן על עצמו. לא מדובר בהכרח בהורים מזניחים או מתעללים. במקרים רבים אלה הורים אוהבים ומסורים, שמצוקות שלהם עם עצמם, שאינן קשורות בהכרח לאינטראקציה עם התינוק, מחלחלות אל התינוק. השילוב של אי-יכולת התינוק להגן על המרחב הנפשי שלו והפתיחות המוחלטת שלו כלפי אלה המטפלים בו, מכתוב מצב נפשי החשוף לכל מה שמעסיק ושולט בחי הנפש של ההורים, מבלי שהתינוק יכול לזהות מה קשור ומופנה אליו ומה אינו שייך לו. באותו מאמר הנחנו שהכישלון הראשוני של התינוק להגן על עצמו וההתארגנות הנפשית המתחייבת מנסיבות אלו יהוו את הגרעין לכול קשת הפתולוגיות הנפשיות. הכישלון להבחין בין מה שנכון ותומך בנפש של התינוק ובין מה שעלול לאיים ולהפריע להתנהלות שלה, מהווה עדות ראשונה לחשיבות העצומה של המובחנות בחיים הנפשיים. בהמשך לאותה התפתחות הוא אמור ללמוד לזהות תכנים זרים שכבר חדרו למערך הנפשי ולהיות מסוגל להתמודד עם השפעתם. מבחינה זו המובחנות מתפקדת בנפש בדומה לאופן בו מתפקדת המערכת החיסונית בגוף. אולם, כפי שיתברר בהמשך, למובחנות יש תפקידים נוספים.

הכישלון בזיהוי, כפי שהוא מתואר במעשייה על הזאב והגדיים, וחדירה של איומים למרחב הנפשי, גוררים התארגנות נפשית שמטרתה להגן על המרכיב הפגיע ביותר של הנפש. זהו אותו מרכיב או מנגנון שאמור להתפתח ולהוות את ה'קול' שינחה את החיים הנפשיים וידריך את התנהלותם הנכונה. כתוצאה מהחדירה המוקדמת למרחב הנפשי הלא מוגן, אותו מנגנון שאמור לכוון את החיים הנפשיים, נאלץ להסתתר ולהגן על עצמו כבר בשלב מאוד מוקדם. מנגנון זה כונה על-ידינו 'הסובייקט האוטונומי'. במעשייה הוא מזוהה עם הגדי, אבל בהחלט יתכן שהכוונה היא למה שבשפת הדיבור ובחוויה הבלתי-אמצעית שלנו מכונה - 'נשמה' (על כל מרחב המשמעויות העצום של מונח זה). המשמעות היא, ששיבושים בהתפתחות התקינה של יכולת המובחנות, מאלצים את המרכיב שמהווה את הגרעין להתפתחות יכולת זו לתפקד בצורה חלקית ולא יעילה.

הפרשנות שלנו ביחס ל"כיפה אדומה" תשען על שתי הנחות: א. המעשייה מתארת התמודדות נפשית מתקופת גיל מאוחרת יותר מאשר זו המתוארת במעשייה על הזאב והגדיים. ב. תוצאות הכישלון של הנפש להגן על עצמה, כפי שבא לידי ביטוי במעשייה על הזאב והגדיים, נוכחות מלכתחילה במצב הנפשי

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

ובצורות ההתמודדות המאפיינות את כיפה אדומה³. המשמעות היא, שברמת הניתוח והפרשנות לא רק שיש קשר בין המעשיות, אלא שהן מתארות מצבים נפשיים עוקבים, כשהמאוחר מופעל על-ידי שיבושים שהתרחשו במצב הנפשי הראשוני והמוקדם יותר. לא ידוע לנו על שום ניסיון בספרות להראות דפוס כזה של קשר בין מעשיות ונצטרך להראות שהקישורים המחברים ביניהם הם בהירים, משכנעים ומקדמים את ההבנה שלנו ביחס לקשיים הנפשיים שאנו פוגשים בקליניקה.

לפני שנפנה לאנליזה של המעשייה, יש צורך להתעכב על "סימני-הדרך" שמפזרות המעשיות כדי שנוכל לעקוב אחר מה שהן מנסות לספר לנו על החיים הנפשיים.

השפה של הנפש

פענוח המעשייה על הזאב והגדיים הצריך להביא בחשבון שהיא מספרת במילים על אירועים נפשיים שצורות הייצוג שלהם בנפש אינן במילים אלא בתמונות מתחלפות (כמו בחלומות או סרטים אילמים). לפרטים המרכזיים המרכיבים את התמונה יש משמעות קבועה, אבל למשמעות זו יש משמעויות לוואי המושפעות מהקשר (כמו בכתב תמונות): פרטים אחרים בתמונה, מהלך הסיפור וכדומה. במעשייה על הזאב והגדיים זיהינו שלושה פריטים כאלה אותם כינינו 'מפתחות':

- 1. בעלי-חיים** המופיעים במעשייה מייצגים את רמות ארגון ראשוניות של הנפש - אלה המשותפות לנו ולבעלי-חיים אחרים (רמות אלה מרכיבות את נפש התינוק עד לרכישת הדיבור ויש להן נוכחות בכל שלב של ההתפתחות הנפשית ובחיים הבוגרים בכלל).
- 2. הבית** הוא מקום משכנו של הסובייקט. הוא מייצג את המרחב הנפשי המוכר לסובייקט, בו הוא מרגיש מוגן וזה שמבחין אותו מכל מרחב אחר (אזורים אחרים של הנפש, הגוף והסביבה החיצונית).
- 3. הזאב** מייצג איום על המרחב הנפשי. סוג של נוכחות זרה שאינה נכונה לנפש, מאיימת עלייה ומצריכה אותה להתארגן בהתאם.

השיקולים שהנחו אותנו בבחירת המפתחות אינם שרירותיים או אופרטיביים, אלא נשענים כאמור על מיפוי התפקודים ורמות הארגון הראשוניות של הנפש. ההנחה הנמצאת בתשתית פענוח מעשיות היא,

³ ההנחה ששיבושים מוקדמים בחיים הנפשיים ישפיעו על מהלך ההתפתחות הנפשית, היא מאבני היסוד של הפסיכואנליזה. הבעיה היא, שהתיאוריות הקיימות מתקשות לזהות במדויק את אופי ההתנסויות המוקדמות שהשתבשו ואיך הן נוכחות בחיים העכשוויים של המטופלים.

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

שהמשמעות של כל אחד מהמפתחות היא קבועה: בעלי-חיים תמיד ייצגו את רמות הארגון הראשוניות, הבית תמיד מייצג את אותו חלק בנפש בו שוכן הסובייקט והזאב תמיד יהווה איום על המרחב הנפשי-ביתי של הסובייקט. לעומת זאת משמעויות הלוואי של כל אחד מהמפתחות הן תלויות הקשר ויכולות להשתנות ממעשייה אחת לאחרת. הנחות אלה הן מרכזיות להבנת המעשייה על כיפה אדומה. כך למשל, הזאב המופיע בה מהווה אומנם איום על יכולת התפקוד של המערכת הנפשית בכלל ועל הסובייקט שעומד במרכז העלילה (כיפה אדומה) בפרט, אבל איום זה כבר פועל ממקום אחר, בהשוואה למקום ממנו פעל במעשייה על הזאב והגדיים. כלומר: כשל מרכזי בסיפור קשור בכך שכיפה אדומה לא מזהה את הזאב כאיום. עולה השאלה: איך ייתכן שבעוד שגדיים כל כך צעירים ולא מנוסים מבינים כי הזאב הוא מסוכן (ופותחים לו את הדלת רק כשהוא מתעתע בהם ומתחפש לאמם, לאחר ניסיונות התגוננות מרשימים) ואילו כיפה אדומה, שהיא גדולה יותר, לא מזהה בו שום איום, ולכן לא מנסה אפילו להתגונן מפניו, אלא מכניסה אותו ברצון לעולמה ומקשיבה לעצות שלו. כפי שנראה בהמשך, גם עניין זה יש להבין באמצעות פענוח השפה של הנפש הפועלת במעשייה. בעוד שפתיחת הסיפור על הזאב והגדיים מיקמה את הזאב מחוץ לבית (משכנו של הסובייקט), הרי שלאחר שהזאב פלש למערכת, הוא כבר פועל מתוכה ולכן לא תמיד ניתן לזיהוי והבחנה ולא נתפס כאיום מובחן שבא מבחוץ. במובן זה, מצבם של הגדיים בתחילת הסיפור היה פחות פתולוגי מנקודת הפתיחה של כיפה אדומה. הם ידעו בבירור להבחין בין טוב לרע, עד שהתרחשה הטראומה. לכיפה אדומה מלכתחילה אין מנגנון כל כך ברור כמו שהיה להם. היא כבר נושאת את הקלקול בתוכה.

שלושת המפתחות שתוארו במאמר הקודם לוקחים חלק גם בפרשנות ל"כיפה אדומה", אך יש להוסיף להם ארבעה נוספים, עליהם נספר בהמשך. קודם שנציג את אלה, ראוי לומר כמה מילים על מושג ה'מפתחות' עצמו ומדוע אנחנו נדרשים לו, במיוחד כשנראה שהוא דומה במשמעותו למונח המקובל - 'סמל'. להבחנה בין שני המונחים יש חשיבות רבה להבנת צורת הפרשנות בה ננקוט ביחס לכיפה אדומה ולמעשיות אחרות.

אצל פרויד ויונג הסמלים מהווים ייצוג פיגורטיבי לתכנים, כוחות ומוטיבים לא-מודעים. כל אחד מהם מפרש באופן אחר את המשמעות הכללית של הסמלים, איזה סוג תכנים או כוחות הם מייצגים וכן הלאה, אך אצל שניהם הסמלים הם מעין שפה של הלא-מודע. במובן זה המשמעות של ה'מפתחות' כאן דומה לזו של הסמלים אצל פרויד ויונג ולאופן בו הם נתפסים בתרבות בכלל. כלומר - מפתחות הם

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

סמלים, במובן זה שהם פיגורטיביים ויוצרים שפה שונה מזו המילולית. כזו המעבירה מסרים מרבדים נפשיים שאין באפשרותם להביע עצמם באמצעות שפת הדיבור והמילים. אבל למפתחות יש כמה מאפיינים נוספים ומובחנים יותר מאלה המיוחסים בדרך כלל לסמל:

1. בנוסף למה שמייצגים הסמלים בעבודות של פרויד ויונג (תכנים וכוחות לא-מודעים) המפתחות כפי שאנחנו משתמשים בהם לפענוח המעשיות נשענים על מיפוי התפקודים הנפשיים. המפתחות מייצגים הבחנות ותפקודים אחרים הייחודיים למיפוי ואין להם תקדים בעבודות אחרות. נראה שהנפש מצאה דרך לייצג את התפקודים של עצמה ורק המיפוי שלהם מאפשר לזהות גם את צורות הייצוג שלהם בנפש. כך לדוגמה, רק ההבנה שרמות הארגון הראשונות של הנפש משותפות לנו לבעלי-חיים אחרים אפשרה לזהות את העובדה שבמעשיות (וגם בביטויים נפשיים לא-מילוליים אחרים) חיות מייצגות רמות אלה של הנפש.

2. בסמלים, כפי שפרויד ויונג ומבינים אותם, אין הבחנה ברורה בין הזהות הקבועה של הסמל לבין המשמעות המשתנית-נלווית שלו. המשמעות הנלווית של מפתח משתנה בדומה לאופן בו משתנה המשמעות הנלווית של מילה ביחס למילים אחרות וביחס למשפט בכלל. כשם שהמשמעות הנלווית של אותה מילה יכולת להשתנות בהתאמה למשפטים שונים, כך גם המשמעות הנלווית של המפתח יכולת להשתנות בהתאמה לעלילות או לתמונות בהן הוא משובץ. מכיוון שהמפתח, כמו הסמל, הוא פיגורטיבי, ניתן להתייחס אליו כאל אחד הפרטים המרכיבים תמונה כלשהי. הזהות של המרכיב היא קבועה (בית, עץ, פרי וכדומה), אך המשמעות תהייה שונה מתמונה לתמונה (מיקום, צבע, היחס לעצמים אחרים וכדומה).

3. אנחנו מסיקים את הייצוג ואת המשמעות של המפתחות מתוך המעשיות עצמן ומתוך ההקשר של הופעתן. כך למשל, במעשייה על הזאב והגדיים הבית מייצג את מקום מגוריו של סובייקט אחר מזה המתגורר בו במעשייה על כיפה אדומה. במקביל, על-מנת להציע פרשנות ל'כיפה אדומה' יש צורך לפענח את משמעותם של מפתחות נוספים, שאינם קיימים במעשיות הקודמות (דמויות אנושיות, דרך, יער). בכללו של דבר תוך כדי העבודה על המעשיות התברר לנו שהמשמעות המקובלת של סמלים אינה מספיקה כדי להעמיד להן פרשנות עקבית ושיטתית. נוצר צורך לזהות את כלי הפענוח (המפתחות) מתוך המעשיות עצמן.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

4. סמל - לפי פרויד ויונג – הוא השפה או צורת הדיבור של הלא-מודע אל התודעה של האדם עצמו ולזו של אחרים. לפי התפיסה המפותחת כאן, מפתחות הם לא צורת דיבור של הלא-מודע אל נמען כלשהו, אלא הדרך בה הנפש משוחחת עם עצמה. בעבודה אחרת (יגאל 2011 ב) הועלתה השערה שלנפש יש שני מסלולים של פרשנות ומתן משמעות לאירועים המרחשים בתוך עצמה ומחוצה לה (בגוף ובעולם): א. מסלול 'תחושת-אמוציונאלי רגשי'. ב. מסלול של 'אני-שפה'. לטענתנו המפתחות (והסמלים) הם שפת התקשורת בין שני מסלולים אלה. בהיותם פיגורטיביים וטעונים במשמעויות תחושתיות ורגשיות המפתחות מתאימים לייצג את המסלול הראשון ובהיותם בעלי זהות קבועה, משמעות תלויה סיטואציה ונגזרים מזהווי של עצמים באמצעות החושים השונים (ראייה, שמיעה וכדומה) המפתחות מתאימים להגיון שביסוד השפה המילולית. המפתחות (והסמלים) הם נקודת המפגש שבין המסלול התחושת-רגשי לבין המסלול של האני-שפה. זאת השפה שבאמצעותה שני מסלולים אלה מתקשרים אחד עם השני. שפה זו אינה מודעת לנו, לא בגלל שהיא סודית, אסורה וכדומה, אלא משום שהיא שפה פנימית של הנפש ויש צורך ללמוד אותה על-מנת לתרגמה לשפת המילים המודעת.

5. השוני המהותי והמשמעותי ביותר בין שפת הנפש לשפת המילים והדיבור הוא, שהזהווי של המסומן והמשמעות הקבועה שלו נקבעים על-ידי החוויה והתחושות ביחס אליו ולא על-ידי המרכיבים הצורניים-תפיסתיים-תפקודיים שלו. הבית בשפה של הנפש אינו מזוהה כבית בגלל הצורה והיעוד שלו, אלא משום שהוא נחוה ככזה. הזאב אינו מזוהה בגלל מאפיינים צורניים-התנהגותיים שלו אלא בגלל התחושות שמתעוררות ביחס אליו. לכן כל מה שמעורר תחושות דומות הוא 'זאב' בשפה של הנפש. הסבתא שנבלעה עי-ידי הזאב ב"כיפה אדומה" לא באמת שינתה את צורתה, אלא שהתחושה לגביה היא שהשתנתה. הפיצול עליו דיברה מלאני קליין אינו של האובייקט, אלא של החוויה ביחס אליו. כדי לתרגם את שפת הנפש לשפת הדיבור יש צורך להביא בחשבון שהיא בנויה על עקרון יסוד אחר. לדברים אלה יהיה צורך לחזור עוד פעמים רבות משום שהם מסיטים את כל צורת ההסתכלות על הקשר בין מסמן למסומן. לנפש יש שתי שפות שונות מאוד אחת מהשנייה. שפת המילים והדיבור שאפשר לכנותה גם השפה ה"עניינית" - זו שמעמידה במרכז את העניין. השפה האחרת - השפה הפנימית של הנפש, מעמידה במרכז את החוויה.

יותר ויותר מתברר שמיפוי התפקודים הנפשיים מצריך לחשוב מחדש על נושאי משנה רבים וביניהם זה של הסמלים, השפה של החלומות, הפסיכוזות ועוד. כולם ביטויים לשפה הפנימית של הנפש. דרך האנליזה של המעשיות הולכת ומתבררת העובדה שלנפש יש שפה שיש לה כללים וארגון שונה מכל מה

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

שהיה ידוע על החיים הפנימיים. אנחנו סבורים שכשנלמד את עקרונותיה של שפת הנפש היא תהפוך להיות אחד מכלי העבודה החשובים ביותר העומד לרשות המטפלים בשדה הפסיכואנליטי.

ההנחה שלנו ביחס למפתחות היא, שהם מהווים שפה מדויקת, גמישה ועשירה מאוד, אשר את כלליה יש להבין ולפענח, ובמקביל לפענח את המשמעות של כל אחד מהם בנפרד. הבנתה של שפת המפתחות תאפשר לתרגם אותה לשפה שבה אנחנו יכולים להבין את מה שהמעשיות מנסות לספר לנו על הנפש במצבים שונים שלה ועל האוניברסאליות של דפוסי ההתמודדות שלה. מעשיות העם מציעות מבחינתנו מסד נתונים מהימן ומדויק, באמצעותו ניתן לפענח גם את הזוהות והמשמעויות השונות של כל מפתח בנפרד וגם את האופן בו הם משנים את משמעויות המשנה שלהם אחד ביחס לשני. המפתחות מציעים דרך לתרגם את אמצעי הסיפור של המעשיות לשפה הפנימית של הנפש. הפרשנות למעשיות-העם, באמצעות המפתחות, מציעה לכן דרך ייחודית להסתכל על החיים הנפשיים בכלל ועל צורות התמודדות אוניברסאליות שלהם בפרט. אנחנו מאמינים שלשפה הפנימית של הנפש יש נוכחות בכל התרחשות נפשית, אך בצורה היותר ישירה שלה היא באה לידי ביטוי בחלומות, בחשיבה של ילדים, בפסיכוזות, ביצירות אמנות ובכל אקט יצירתי ובסמלים. דווקא תפוצתן הנרחבת של המעשיות והיכולת שלהן לתעד מצבים נפשיים חוצי תרבות ותקופה, מאפשרת לזהות את היסודות המשותפים של שפה זו. ההישענות על נרטיבים ספרותיים בכלל ומעשיות עם בפרט כמקור נתונים מהימן רחוקה מלהיות מובנת מאליה. התייחסנו לנושא זה בעבודות קודמות (יגאל וראופמן 2009) ונחזור בקצרה על הדברים:

מעשיות עם כמקור נתונים

תפוצתן הנרחבת של המעשיות וכושרן לשמור על רעננותן וחיותן לאורך מאות ואלפי שנים יותר מכל ז'אנר ספרותי אחר (כולל הז'אנרים העממיים) מלמדת שהן מהדהדות למבנים ולמצבים נפשיים כלל אנושיים. הגרסאות הרבות, שגם הן אופייניות למעשיות הפופולאריות, מעידות על הצביון התרבותי, דתי או תקופתי שעשוי להיות מולבש על נרטיב אחד או כמה העומדים בתשתית הנוסחים השונים. נרטיבים אלה תמיד מספרים משהו על הנפש עצמה ועל צורות התמודדות שלה בתקופות חיים שונות ומול אילוצים שונים. הנחת העבודה שלנו לפירוש מעשיות העם היא שכל אחת מהן מתייחסת לצורות התמודדות של הנפש במצבי חיים שונים ומנקודות פתיחה מוגדרות. רובם של מצבים נפשיים אלה הוא אוניברסאלי, או לכל הפחות בעל תפוצה נרחבת, שהיא חוצה מרחבי תרבות שונים, אבל לכל אחד מהם יכולים להיות כמה וכמה 'פתרונות'. אפשר להתייחס למעשיות כאל הירוגליפים של הנפש. הן מדברות

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

בשפת התקשורת של הנפש עם עצמה ולכן לפענוח שלה ולשימוש בה עשויה להיות תרומה שקשה להפריז בערכה להבנת מצבים ותהליכים נפשיים בקליניקה. פרויד כבר העיר שלמעשיות עם צריך להיות מעמד דומה לזה של חלומות אבל הוא לא פיתח את הדברים מעבר לאמירות כלליות (Freud 1913, vol XII). כדי לספר על מצבי הנפש, המעשיות נעזרות במערכת של מפתחות (או סמלים) הבסיסית ביותר של הנפש, שהיא חוצה תרבויות ותקופות. במובן זה נראה שיונג צדק בהנחת קיומם של סמלים בין-תרבותיים, אבל אלה לא מעידים על קיומו של לא מודע קולקטיבי. סמלים אלה הם צורות יסוד של דו-שיח פנימי של הנפש עם עצמה. צורות אלו מקורן באופן בו נרשמות בנפש התנסויות יסוד כמו - הסובייקט, הבית שלו, רמות הארגון של הנפש, איומים עלייה ועוד.

מי שעשה את העבודה המקיפה והשיטתית ביותר ביחס לסמלים היה יונג ולא פרויד. בהקשר זה חשוב לדעת שחומרי הגלם עליהם נשען יונג בעבודותיו לא נלקחו ממעשיות העם, אלא ממיתוסים של תרבויות קדומות, פולחנים דתיים, טכסים, ריטואלים ומקורות דומים. הכוחות הנפשיים שסמלים אלא מייצגים שונים במובנים רבים מהמצבים הנפשיים המתוארים במעשיות. הבחנה בין הכוחות הנפשיים המיוצגים על-ידי הסמלים במיתוסים לבין המצבים הנפשיים בהם עוסקות המעשיות מצריכה עבודה נפרדת שלא נוכל להיכנס אליה כאן. בהקשר לעבודה של יונג נסתפק בהערה שזו הסיבה לכך שהתרומה של הסימבוליקה שלו לפענוח מצבי הנפשי בהם עוסקות המעשיות היא חלקית ומקוטעת. הסמלים היונגיאנים אינם מכוונים לפענוח אותם מצבי נפש שעליהן מסופר במעשיות. מכאן הצורך לזהות לקסיקון של סמלים-מפתחות אחר, זה שבאמצעותו מתארות המעשיות את המציאות הנפשית. כאמור, מציאות נפשית זו מורכבת משני מסלולי פרשנות (תחושת-רגשי ואני-שפה) השפה המשותפת לשני המסלולים היא שפת המפתחות. מכאן החשיבות העצומה של למידת שפה זו. המעשיות עוסקות באותם מצבים נפשיים שאנחנו פוגשים בקליניקה וככל שנכיר יותר את השפה באמצעותה הן מספרות על מצבי הנפש השונים, כך נוכל לזהות אותם ביתר בהירות בקליניקה.

בסדרה של עבודות הראתה ראופמן שתיאורי התנהגות ומאפיינים גופניים המתוארים במעשיות ושנתפסים על-ידנו כאכזריים, ביזאריים ופנטאסטיים, הם למעשה דרכן של המעשיות לתאר רגשות, מצבים מנטליים ומופשטים, בשפה הייחודית של ה'אנר' (ראופמן 2011, 2008, א' 2008, ב'). כך למשל, הדרישה הקונקרטיית לאכול לב היא דרכה של המעשייה לתאר בשפתה רגשי אשמה וחרטה הקשורים בביטוי המטפורי "לאכול את הלב". נערה הנאלצת לבלוע צפרדעים היא דרכה של המעשייה לתאר בשפתה את התחושה של מישהי הנאלצת להתמודד עם כפייה שבאה מן החוץ. במקום אחר

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

הצבענו על הקשר בין תיאורי התנהגות ומצבים גופנים המתוארים במעשיות לבין מטבעות לשון מוכרים ונפוצים בתרבויות רבות, כגון "לשים עין", "לב שבור", "מבט חודר" וכן הלאה (יגאל וראופמן 2009). במאמר הנוכחי ובה הקודם לו, אנחנו מתמקדים בפן אחר של המעשיות - עמוק וחידיתי הרבה יותר. מתברר שמאחורי תיאורים ספק ביזאריים ספק מציאותיים, המעשיות מספרות על מצבים נפשיים מורכבים וקשים. הן עושות זאת באמצעות שפה של מפתחות שהיא מדויקת, גמישה וחזויתית מאוד.

פרשנותנו ל"כיפה אדומה" תבסס על נוסחם של האחים גרים, בשל היותו מוכר וידוע לקהל הרחב (Grim 1891). יש לזכור כי נוסחים קודמים, ובעיקר אלה שרווחו בימי הביניים, מציגים תמות מעט שונות, ובעיקר סביב שאלת חלקה של הילדה בעלילה (Zipes 1993). עם זאת, שינויים אלה אינם מהותיים מבחינת הסוגיות אליהן אנו מתייחסים בפרשנותנו. להלן תקציר נוסחם של האחים גרים:

כיפה אדומה הייתה ילדה מתוקה ואהובה על כולם, בעיקר על סבתה שנתנה לה כיפת קטיפה אדומה. אימא של כיפה אדומה שולחת אותה אל הסבתא החולה כדי שתביא לה פרוסת עוגה ובקבוק יין ותחזק את נפשה. האם מזהירה את הילדה שלא תסור מהדרך המובילה אל ביתה של הסבתא, החוצה יער. בדרך פוגשת הילדה זאב, אך היא אינה יודעת איזה מין חיה רעה הוא ולכן גם אינה פוחדת ממנו. היא מספרת לו שהיא בדרכה לסבתא וגם מגלה לו היכן נמצא הבית. הזאב מלווה את כיפה אדומה ומספר לה על הפרחים היפים שיש ביער ובתוך כך היא חושבת לעצמה שהיא תשמח את סבתא בכך שתביא לה גם צרור פרחים. בזמן שכיפה אדומה מחפשת פרחים לסבתא הזאב רץ לבקתה שלה מציג את עצמו ככיפה אדומה ומבקש שתפתח לו את הדלת. הסבתא חלשה מדי מכדי לקום ממיטתה אומרת לו שיקנס בעצמו והוא טורף אותה. לאחר שכיפה אדומה אוספת צרור של פרחים היא מגיעה לפתח הבית ותמהה על כך שהדלת פתוחה. משהו באווירה בבית נראה לה שונה ומפחיד היא מתקרבת למיטה וגם הסבתא נראית לה שונה. היא שואלת אותה על אוזניה ועיניה הגדולות וכשהיא מגיעה לשאול אותה על הלוע הגדול שלה טורף אותה הזאב ונרדם. צייד שעובר ליד הבקתה ושומע את הנחירות העולות ממנה ונכנס לבדוק את שלום הסבתא מבין שהיא נטרפה ופועל מתוך הנחה שניתן עוד להצילה. הוא פותח את בטנו של הזאב ומוציא ממנה את הסבתא ואת כיפה אדומה שלמות, אבל הסבתא עדיין לא הבריאה. רק לאחר שהיא אוכלת את העוגה והיין שהביאה בשבילה כיפה אדומה היא מתאוששת ומבריאה. כיפה אדומה אומרת לעצמה שלהבא תקשיב לעצתה של האם ולא תסטה מהדרך.

נקודת הפתיחה של המסע הנפשי

פתיחתה של כל מעשייה מלמדת על מצב הנפש ונקודת ההתפתחות בה היא מצויה. לכאורה, על פי הפתיחה התשתית הנפשית של כיפה אדומה, אמורה להיות מבטיחה. מדובר בילדה קטנה שהייתה מתוקה, שכולם אהבו אותה ויותר מכל סבתא שלה. פתיחה זו עולה בקנה אחד עם התופעה המוכרת, על-פיה ילדים קטנים אמורים להיות מתוקים ומקסימים ולגרום לכך שכולם יאהבו אותם. תכונה זו אינה ייחודית רק לתינוקות אנושיים והיא ידועה גם ביחס למינים רבים אחרים. היא אמורה להיות מעין הזמנה להגן עליהם, לדאוג ולטפל בהם (Tinbergen 1951). לכאורה, עמדת הפתיחה של כיפה אדומה תואמת את מה שמצופה שתהייה עמדת הפתיחה הנכונה לכל תינוק - מתוק ואהוב על כולם. עמדת פתיחה טובה אמורה ליצור תשתית נפשית שתדע לקבל החלטות נכונות ולנהל את עצמה בצורה נכונה מול סיטואציות שונות. אולם, המשך העלילה מלמד שמהשווה השתבש. כדי להבין את פשר השיבוש, יש להגדיר כמה מפתחות נוספים, המתווספים לאלה שהוגדרו במעשייה על הזאב והגדיים:

מפתח רביעי - דמויות אנושיות

לפי המפתח שהצענו, הבית הוא מקום מגוריו של הסובייקט. אולם, בשונה מהמעשיות בהן דנו בעבר, הסובייקט במעשייה שלפנינו אינו בעל חיים (גדיים או חזירונים) אלא בני אדם (אימא וכיפה אדומה). אם בעלי חיים מסמנים את רמות הארגון הראשוניות של הנפש (אלו המשותפות לנו ולבעלי-חיים אחרים), בני-אדם מייצגים את מה שייחודי למין האנושי – ה'אני'. כלומר: המעשייה מתמקדת ברמת ארגון נפשית שונה מאלו הקודמות. דמויות אנושיות מייצגות במעשיות את פונקציות האני. המשמעות עצמה משתנה ממעשייה (ילד, ילדה, מבוגר, מלך, מלכה וכן הלאה), אך תמיד מדובר באני. בהקשר למעשייה על כיפה אדומה, המפתח מלמד שמדובר באני ברמת ארגון ראשונית שלו - אני של ילדה קטנה. אף כי מדובר ברמת ארגון שאמורה להיות גבוהה יותר מזו של המעשייה על הזאב והגדיים, הבית מכיל רק שתי דמויות אנושיות - אימא ובת. חשוב לזכור, מעשיות מדווחות על מציאות נפשית ולא על מציאות אובייקטיבית-ריאלית. במציאות הנפשית של כיפה אדומה אין אב אחים ואחיות. אין זה אומר שאלה אינם קיימים במציאות האובייקטיבית-מציאותיות שלה, אלא שהם עדיין לא תופסים מקום במציאות הנפשית. המשמעות היא שברמת ההתפתחות הנפשית כיפה אדומה מקיימת עדיין רמת מובחנות ירודה. כזו שבתאוריות יחסי האובייקט מאופיינת ביחסים עם אובייקט אחד בלבד. בבית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

הנפשי של כיפה אדומה יש מקום רק לשתיים - לה ולאיימא שלה (ואולי זו גם נקודת-המבט של האם, שגם בבית הנפשי שלה יש מקום רק לשתיים - לה ולבת שלה).

מפתח חמישי - מזון ומשקה

בשפת הדיבור ובעולם הפיזיולוגי-אובייקטיבי, מזונות ומשקאות הם מרכיבים חיוניים לתחזוקת הגוף. המקבילה הנפשית למזון ומשקה הוא כל מה שתומך בתחזוקה הנפשית: קשר רגשי, תמיכה נפשית, הערכה, אהבה וכדומה. במעשיות רבות יש הבחנה בין מזון למשקה וההקשרים הספציפיים לכל מעשייה יקבעו גם את המשמעות שלהם. בהקשר ל"כיפה-אדומה" נראה שמדובר בסוג של תמיכה נפשית כלשהיא.

מפתח שישי - הדרך

מפתח זה הוא בעל חשיבות להבנת מהלך העלילה במעשיות רבות. אם הבית מייצג את מקום מגוריו של הסובייקט, הדרך מייצגת את מסלול התנועה של הסובייקט ממצב נפשי אחד למצב נפשי אחר (בית אחר) או לאותו מצב נפשי ממנו התחילה התנועה (חזרה לאותו בית). גם כאן המשמעות של הדרך משתנה ממעשייה למעשייה (מוכרת לא-מוכרת, מסוכנת-לא-מסוכנת, מאיפה היא מתחילה ולאן היא מובילה, היכן היא עוברת וכן הלאה). הדרך היא מצב נפשי בו הסובייקט חשוף יותר הן להתנסויות שהוא ילמד מהן והן לסכנות שעלולות להקשות עליו ולהחלישו. בהקשר של "כיפה אדומה" מסופר שזאת דרך שמובילה אומנם ממצב נפשי אחד לאחר (מבית אחד לשני), אבל מצופה מדרך זו שתהיה מובחנת ומוכרת, שכן, היא מובילה לבית הסבתא, שאמור להיות מוכר לכיפה אדומה (כלומר למצב נפשי מוכר). אלא שלמסע הנפשי של כיפה אדומה יש כאן משמעות קיומית. זה אינו עוד ביקור של נכדה אצל סבתה, מה שכבר התרחש כנראה לא פעם קודם לכן, אלא סוג אחר של ביקור - היא אמורה להביא לסבתא מזון ומשקה שיסייעו לה להחלים. האם מזהירה את כיפה אדומה שלא תסטה מהדרך לא בגלל סכנה, אלא כדי שתגיע מהר לסבתא החולה.

מפתח שביעי - היער

היער הוא מוטיב שכיח במעשיות. במקרים רבים הוא מהווה חלופה (מאולצת בדרך כלל) של הבית, בעיקר כשהסובייקט/ים הם ילדים. היער הוא מקום מחייתן של חיות הבר ואלה שאין להם בית. הוא

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

מסמן את רמות ארגון הראשוניות יותר של הנפש, את המרחבים הנפשיים היותר פראים ואת בדידותו של מי שאין לו בית. היער מסמן בנפש את היכולת של הסובייקט להיעזר ברמות הראשוניות, להיות מאוים על-ידן, להתמודד מולם וכדומה. היציאה מהבית אל היער מסמנת במעשיות מצב נפשי פחות מוגן, בודד ולא בטוח, מעורער וחשוף לסכנות, ובמקביל גם את התנועתיות של הנפש, מבחן ליכולות ההתמודדות שלה ומצב שיכול להוביל להתפתחות וגדילה.

פרמטרים לפרשנות

פרשנות עקבית של המעשייה שלפנינו נדרשת להתמודד עם שני היבטים מרכזיים שאינם תלויים אחד בשני. שניהם מרמזים על כך שעל אף נקודת הפתיחה הטובה של גיבורת הסיפור, היא נכשלת בבחירות הבסיסיות שלה: 1. כיפה אדומה הייתה ילדה מתוקה שכולם אהבו אותה. 2. הסטייה מהדרך אסורה עלייה לא בהכרח משום שהמרחבים שלצידי הדרך הם מסוכנים, אלא משום שלכיפה אדומה יש משימה ברורה והיא צריכה לפעול בתכליתיות כדי להשלים אותה. כלומר, אותה דרך עצמה, שבימים כתיקונם אמורה להיות דרך מוכרת וידידותית המקשרת בין שני בתים בטוחים ואוהבים, עלולה לקבל משמעות שונה עבור כיפה אדומה כאשר מוטלת עליה האחריות לשלומה של הסבתא. מה אם כן יכולה להיות הסיבה לכך שילדה מטופחת ואהובה הנשלחת לסייע לסבתא הטובה שלה בדרך שהיא מוכרת ולא-מסוכנת, מוצאת את עצמה במצב של סכנה קיומית? כל ניסיון להציע פרשנות תואמת למעשייה, נדרש ליישב את הפער שבין תנאי ההתחלה, הלכאורה מושלמים, לבין האיום המתהווה בהמשך.

כשל נוסף קשור בסוגיית הקסם: הקסם של התינוק הוא תכונה שאמורה לקשור אליו את המטפלים בתקופת החיים הראשונה ולגרום להם לרצות לאהוב אותו ולהגן עליו. אך כשדברים משתבשים בהתפתחות הנפשית כתוצאה מכך שההגנה של הסובבים אינה יעילה והתינוק עצמו אינו מצליח להגן על עצמו, הקסם עשוי להפוך למעין קו אופי ודפוס התנהגותי. הקסם האישי הופך להיות סוג של הגנה שכבר אינה יודעת על מה היא מגינה ועלולה להוביל לפגיעה במה שהיא מגינה עליו. כצורת הגנה, הקסם האישי אמור למנוע פגיעה באותו מרכיב נפשי ראשוני שנאלץ להסתתר מפני איומים שכבר נוכחים בתוך המערך הנפשי. אך בהיותו אמצעי הגנה המיועד להגן על הנפש מפני הסביבה החיצונית, לא רק שאין הוא מסוגל לעשות ולא כלום כנגד האיומים הפנימיים שכבר נוכחים ופועלים בנפש, אלא שהוא עשוי למצוא את עצמו תומך בהם בעקיפין. אם נציב במקום הזאב את החרדה, מתח או אי-שקט - הסיפור של כיפה אדומה יקבל כיוון שונה מאוד מהאופן שבו מתבקש לפרש אותו על פי תוכנו הגלוי.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

בסיפור זה כיפה אדומה אינה קורבן של גורם עוין חיצוני כלשהו, אלא של החרדות (או תחושות קשות אחרות) של עצמה (אשר כפי שראינו, כבר "פלשו" למרחב הנפשי שלה במעשיות קודמות), שהיא אינה יודעת עליהן הרבה.

לא קשה לזהות לפחות שלושה כשלים בהתנהלות של כיפה אדומה במהלך העלילה: ראשית, היא אינה מזהה את המשמעות המאיימת של הזאב. חוקרים אשר עסקו בהתבוננות פסיכואנליטית במעשייה זו העלו את השאלה כיצד ילדה שאינה סובלת מפיגור, או פסיכוזה, לא יודעת להבחין בין סבתא לזאב (Barzilai 1999). בעוד שהתשובות שניתנו עד כה אימצו רעיונות שפותחו בתוך מודלים פסיכואנליטיים קיימים, ההסבר שלנו מתבסס על מודל אבולוציוני, הקשור במיפוי הפונקציות הנפשיות. כשל נוסף קשור בעובדה שכיפה-אדומה מתפתה לסטות מהדרך ולאסוף פרחים בשביל הסבתא (שמחכה לעזרה מסוג אחר, לא לפרחים). עולה השאלה: מדוע לעשות את המאמץ והסטייה מהתוכנית המקורית, על-מנת להביא משהו שאינו כלול במשימה, ואינו נחוץ לשם החלמתה של הסבתא? ולבסוף: אף כי כיפה אדומה מבחינה בשינויים מפחידים וקיצוניים בבית ובסבתא עצמה היא אינה מוציאה מכך מסקנות בסיסיות והכרחיות שיעזרו לה להגן על עצמה. כל פרשנות המבקשת להציע הסבר למהלך המעשייה כולה ולא רק להיבט זה או אחר שלה, צריכה אם כן להתמודד עם השאלה כיצד ייתכן שילדה עם נתוני פתיחה כל כך טובים מתנהלת כאילו היא אינה תופסת את מה שמתרחש סביבה. באותה מידה הסבר עקבי של העלילה צריך לתת תשובה לשאלה בשביל מה טורח הזאב להערים על כיפה אדומה ואינו טורף אותה עוד ביער לאחר שהוציא ממנה את המידע אודות הסבתא?

אנליזה

במעשייה על הזאב והגדיים, האיום (הזאב) מצליח לחדור למרחב הנפשי של הסובייקט (לכיתו של הגדי). הנחת העבודה שלנו ביחס לכיפה אדומה היא - שאצלה הזאב (כאיום) כבר פועל מבפנים, מבלי שהיא תצליח לזהות מה מפעיל אותה. כאשר מפרשים את מהלך המעשייה מנקודת מבט זו, היא חושפת סוג של הגיון נפשי הניתן לזיהוי במקרים רבים בקליניקה. אם נניח שהאיום הפועל מבפנים הוא סוג של חוסר ערך, כישלון, פחד או חרדה וכיפה אדומה מגינה על עצמה מתחושות קשות אלו על-ידי היותה מקסימה ומרצה, הסיפור שלה יראה כך:

במהלך הדרך שאמורה להביא אותה לסבתא שלה, עולה בה המחשבה (בדמות הזאב המפתה) שאולי בנוסף למזון (התמיכה הרגשית) שאמור לאושש את סבתא ממחלתה יהיה נחמד אם היא תביא לה גם

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

פרחים. כילדה מתוקה ומקסימה היא פועלת מתוך אמונה שכך פועל גם העולם: הזאב נחמד, היער הוא מקום מקסים וכדומה. אם היא תהיה מקסימה, היא תצליח בחיים ותזכה להגנה מהסביבה. היא לחלוטין אינה מודעת לכך שמחשבה זו היא דפוס קבוע של הגנה כנגד חרדה ושחוסר המובחנות שלה ביחס לעצמה מיוחס גם לעולם. אחד הדברים שמקשים עליה לזהות כשל זה, הוא שחלק מרכזי בנפשה, זה שכונה על-ידינו "הסובייקט האוטונומי", הוא מוסתר כה טוב, עד שקשה לה לזהותו בתוכה ולפעול על-פי ההנחיות שלו. לקסם האישי ולניסיון לרצות, הפועלים כדפוס הגנתי אין אינדיקציה של ממש מתי הם נחוצים ומתי לא - הם מופנים כלפי כולם ותמיד. בינתיים הסבתא הנותרת ללא עזרה נחלשת בעצמה והחרדה או תחושות קשות אחרות משתלטות עלייה. כשכיפה אדומה מגיעה לבקתה שלה היא מרגישה שמשוהו השתנה, זו אינה אותה אווירה שהיא מכירה, אבל בהעדר מודעות לתחושות של עצמה היא מתקשה לזהות גם את אלו של הסבתא, עד שאלה משתלטים גם עליה. רק גורם חיצוני נוסף (הצייד) שהיה ער למה שעובר עליהן מצליח להרגיע אותן ולהחזיר את המצב לקדמותו. אבל גם ההצלה אינה מבטלת את המשימה של כיפה אדומה. כדי להבריא, הסבתא עדיין זקוקה לתמיכה הרגשית שלה. נראה גם שכיפה אדומה לא למדה הרבה ממה שקרה. האמירה שלה לעצמה שבעתיד תקשיב לאימא ולא תסטה מהדרך, משמעותה שהתפקיד שלה כמי שאמורה לתמוך בסבתא רק נחרט עוד יותר עמוק בתוכה, מבלי שיש לה את הכלים להבחין בהשלכות שלו עליה.

כאמור, הנחת העבודה שלנו היא שהמעשייה על כיפה אדומה מסופרת מנקודת-מבט של המבנה נפשי ושפת הנפש שסיפור העיצוב שלה החל במעשייה קודמת - הזאב והגדיים. היא מספרת על השלכות אפשריות של מצב נפשי בו הזאב שחדר למרחב הנפשי, כבר מהווה חלק ממנו. מצב שמוביל את הנפש ליצור מנגנונים שונים שיתמודדו איתו. בהקשר של כיפה אדומה אלו הם ה'קסם' וה'נטייה לרצות'. סיפורה של כיפה אדומה משחזר את סיפורם של מבוגרים רבים, שילדים חוו עצמם כמי שצריכים לרצות את הוריהם ולתמוך בהם. לכאורה, לפחות לפי המעשייה, לילדים כאלה אין סיכוי לצאת מהמלכוד הזה. אם הם סוטים מתפקידם כדי להתנהג כמו ילדים שמותר להם לשכוח את המטלות שלהם, הם מוצאים את עצמם מול מציאות הורית מבוהלת, כועסת, חרדה וכדומה. אם הם ימלאו את תפקידם מבלי לסטות מהדרך, הם ימצאו את עצמם כלואים בעולמם של ההורים, ללא אפשרות לפלס לעצמם דרך משל עצמם. ובכל זאת המעשייה מכילה גם רגע של בחירה - זו שבאה לידי ביטוי בשאלות שכיפה אדומה מפנה לזאב במיטת הסבתא. זוהי דוגמא לחשיבות העצומה של המובחנות ורמת הדיוק והרגישות שלה: הבית הוא אותו בית מוכר של הסבתא, המיטה היא אותה מיטה ובכל זאת משוהו השתנה.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

הסובייקט אינו אותו סובייקט. כיפה אדומה ערה לשוני, אבל לא מספיק כדי לפעול אחרת ולכן גם היא נבלעת. המעשייה מרמזת, שלו הייתה לה מובחנות טובה יותר, ייתכן והיה באפשרותה להציל את עצמה.

כיפה אדומה כמצב נפשי

אם נתעלם לרגע מהתפקידים של האם והסבתא במעשייה ונתמקד רק בכיפה אדומה עצמה ובדפוס ההתמודדות הנפשית שהיא מייצגת, נראה שאפשר לזהות באמצעותו קבוצה של מטופלות התואמת לחלוטין צורת התמודדות זו.⁴ בדרך כלל מדובר במטופלות צעירות, יפות נבונות ומוכשרות שמצליחות בכל מה שהן עושות, אבל מבחינתן הן אף פעם אינן בטוחות שזה מהסיבה הנכונה. הן מודעות לקסם האישי שלהן ומייחסות לו את ההצלחה שלהן, אך בתוכן הן מפוחדות, מרגישות חסרות ערך ופעמים רבות גם אומללות. הן בטוחות שמי שיכיר אותן באמת כפי שהן, יגלה שאין בהן שום ייחוד, שהן סתמיות, לא מעניינות וכדומה. מבחינתן, הקסם האישי אינו יותר מאשר מעטפת חיצונית זוהרת שאין מאחוריה הרבה. התוצאה היא שהן אינן מאמינות לעצמן ומבחינתן כל מה שהן הגיעו אליו יכול לקרוס בכל רגע. מכיוון שהן אינן מאמינות לעצמן, הן אף פעם לא יודעות אם הן פועלות מהסיבות הנכונות (להביא את האוכל לסבתא) או כדי למצוא חן בעיני הסובבים (להוסיף את הפרחים). מאותה סיבה, הן גם אינן יודעות מה בדיוק עובד במה שהן עושות: האוכל? הפרחים? שניהם?

כדי להבין יותר לעומק את סוג הדינאמיקה ודפוסי הפעולה הנפשית הפועלים אצל קבוצת מטופלות זו, יש לחזור ולדון בחיבור בין המצב הנפשי המתואר במעשייה על כיפה אדומה, לבין מצב נפשי שנוצר קודם לו מבחינה התפתחותית ומתואר במעשייה על הזאב והגדיים. נחלק לכן את ההסבר לשני מצבים נפשיים עוקבים. הראשון תואם את זה המתואר במעשייה על הזאב והגדיים. השני, העוקב לו, את המצב הנפשי המתואר ב'כיפה אדומה'.

1. אי-היכולת של התינוק להבחין נכון בין תכנים שתומכים בארגון הנפשי שלו לבין כאלה העוינים אותו ולהגן על עצמו מפני האחרונים מובילה לחדירת תכנים עוינים ולשיבוש הפעילות הנפשית. מה שמשלבש הוא המרכיב, או המנגנון הפגיע ביותר של הארגון הנפשי, זה שאמור להתפתח לנקודת-המבט העצמאית והאוטונומית של הארגון הנפשי, ואינו יכול לפעול באופן חופשי. הוא כביכול מסתתר בתוך הנפש עצמה מפני התכנים העוינים לו שחדרו אליה. למצב נפשי המתהווה כתוצאה מדינאמיקה זו יש

⁴ אף כי דפוס זה לא אופייני לנשים בלבד, בחרנו להתמקד במטופלות. שכן גם המעשייה עצמה עוסקת בדמות של ילדה, ולא ילד. בהחלט אפשרי כי נושא הקסם והצורך לרצות מקבל משמעות אחרת אצל בנות, אך עניין זה מצריך דיון נפרד שלא נכנס אליו במסגרת הנוכחית.

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

ביטויים רבים. כולם נחווים כשליליים: חרדה, פחדים, אי-שקט, מתח, תחושת חוסר ערך ועוד. במצב זה הנפש חווה את עצמה כלא-בטוחה, פגיעה וחשופה, מה שמביא אותה לאתר אמצעים שונים כדי להגן על עצמה. אחת מצורות ההגנה וזו שהופכת להיות מרכזית ב"כיפה-אדומה" היא 'להיות טובה' ו'מקסימה'. לגרום לכך שכולם יאהבו אותה ולכן לא ירצו לפגוע בה.

2. צורת ההגנה שמנהלת את כיפה אדומה מכוונת אל הסביבה החיצונית, אלא שצורת הגנה זו כבר אינה יכולה להגן עליה מפני החוויה שלה את עצמה, מכיוון שהיא חווה וחושבת את ועל עצמה בערכים שליליים. זהו רק היפוך אחד מבין שורה ארוכה של היפוכים ההופכים את ההגנה לכזו שפועלת כנגד הנפש שעלייה היא מופקדת להגן. בהעדר יכולת להאמין במניעים של עצמן, מה שמאפיין מצב נפשי זה הוא אי-היכולת להבחין האם אנחנו פועלים מתוך מניע נכון או לא, מה שמוביל לסוג של 'עיוורון' ביחס לקשר שבין המניע לבין הפעולה, בין הפעולה לתוצאות שלה ובין התוצאה לבין המשמעות שלה. כיפה אדומה אינה מזהה את הזאב כגורם עוין, אינה מוציאה מסקנות מתאימות מהשינוי באווירה שהיא חשה בהכנסה לבקתה ואינה מגיעה למסקנות הנכונות בעקבות השינויים המפחידים שהיא מבחינה בסבתא. מסיום המעשייה לא נראה שכיפה אדומה הבינה על נכון מה אירע לה. ההיצמדות להוראות האם אינה תחליף ליכולת לפעול מתוך מניעים אוטונומיים נכונים וללמוד את ההשלכות שיש לפעולות שלנו.

דוגמא קלינית

מורן היא צעירה לאחר צבא ובת יחידה. היא נאה, עדינה ונעימה, מוכשרת ומוערכת בכל מה שעשתה. תמיד הייתה אהובה על-ידי המבוגרים. כילדה הרגישה שונה אם כי תמיד היו לה חברות קרובות ואף פעם לא הייתה ממש דחויה. מגיל חמש היא סובלת מבעיות במעיים ובקיבה. בנוסף היא התחילה לסבול מתקופת הצבא מתחושת בחילה מתמדת ומריפלוקס. בכל פעם שהיא רוצה להביע דעה שונה מזו של אחרים, או שהיא עושה דברים שהיא חושבת שעשויים שלא למצוא חן בעיני אחרים, הפנים שלה מאדימות, היא נתקפת רעד ברגליים ובמקרים רבים הדברים ילוו בדמעות. מורן ביקורתית מאוד ביחס לעצמה ובמקרים רבים אינה יודעת אם היא פועלת מהמניעים הנכונים, או מניסיון למצוא חן בעיני אחרים. הקשר עם ההורים היה קרוב וחם עד לפני מספר שנים. בשנים האחרונות היחס שלהם כלפיה גורם לה לאי-שקט ועצבנות. היא מרגישה שהם מנסים לשמר אותה כילדה קטנה שאמורה לשתף אותם בכול. העצבנות שלה ביחס להורים מלווה ברגשי אשם על כך שקשה לה לתת להם את המעט שהם רוצים ממנה.

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

עם זאת, אין למצוא בהיסטוריה שלה אירועים יוצאי דופן, טראומות וכדומה. היא עצמה אינה יודעת להגיד מדוע קשה לה לדבר את עצמה ולפעול בלי להרגיש מאוימת, נבוכה, לא מוצלחת, לא אהובה וכדומה. הסימפטומים המאוד מוחצנים שלה הם כביכול דרכה של הנפש שלה להעיד על כך שמהו לא בסדר, אבל אין לה מושג מה הדבר. נראה שיש קשר עמוק בין הסימפטומים הגופניים והנפשיים שלה: המנגנונים הפיזיים והנפשיים שלה פועלים בכיוון הפוך מהאופן בו הם אמורים לפעול. לדפוס ההגנה של מורן (להיות מקסימה) יש תולדות משנה המובילות לכך שההגנה זו פועלת כנגד המטרות של עצמה - היא חושפת את מה שהיא הייתה אמורה להסתיר. זהו בדיוק הדפוס בו עוסקת המעשייה על כיפה אדומה. במהלך הטיפול עצמו נחשפים בהדרגה אותם נושאים ותכנים ראשוניים שחדרו אליה מבחוץ ומולם נאלץ הארגון הנפשי להיערך. הדיון בתכנים אלה חורג ממטרות המאמר ולא נוכל למצותו כאן. אפשר רק לומר שאצל מורן נרשמו תכנים אלה כצורך מתמיד לאשר להורים שהיא אוהבת אותם. בשפה של המעשייה, המשמעות היא שהיא הייתה צריכה להזין אותם באופן קבוע ולספק להם באהבתה אליהם צרכים שלהם, שאינם קשורים אליה.

במהלך הטיפול פנתה מורן גם לפיזיותרפיה שהתמקדה בקשיים הפיזיים שלה. בבדיקות שנעשו רק לאחרונה התברר שפעולת השרירים שלה באזורים אלה הפוכה בכיוונה מהאופן בו הם אמורים לפעול. לאחר תקופה קצרה של אימון ותרגול חלה הטבה משמעותית בנושא זה. מעניין לראות שאותו דפוס היפוך שאפיין את ההתנהלות הנפשית פעל גם במישור הגופני.

הדפוס של כיפה אדומה הוא רק אחד ממספר דפוסים קליניים שיש להם גרעין משותף סביב השאלה "איך נדע שאנחנו פועלים מהסיבות הנכונות?" הצורך לרצות, לקחת אחריות על כל אי-שביעות רצון, להתאים את עצמנו, לעמוד לרשות, להיות טובים וכדומה, כולם מקורם באותה שאלה ובאותו אי-בהירות ביחס לסיבת הפעולה ולקושי לזהות גורם סכנה. בדרכה התמציתית, מספרת המעשייה שאותה סבתא שכל כך אהבה והוקסמה מהנכדה שלה ונתנה לה את הבגד שאיתו היא מזוהה ומזדהה, היא זו שגם צריכה את התמיכה שלה. כלומר: היא זקוקה לה לשם סיפוק הצרכים של עצמה, שאינם קשורים לילדה. איך אמורה להיווצר ידיעה ביחס למניעים הנכונים, אם הנפש אינה מצליחה לזהות את הצרכים של מי היא משרתת? אחד השיבושים האפשריים כתוצאה מכישלון של הנפש להגן על עצמה, כפי שהיא מתוארת במעשייה על הזאב והגדיים, הוא אי-בטחון מתמיד בנוגע למה שנכון או לא נכון באינטראקציות עם מה שמחוץ לבית הנפשי. ב"כיפה אדומה" אי-הביטחון הזה מקבל ממד נוסף - איך

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

נדע שאנחנו פועלים מהסיבות הנכונות, אם איננו מסוגלים להבחין ולזהות את הצרכים של מי הן משרתות? שאלות אלה הן כל כך ראשוניות, שבמקרים רבים מי שנפגוש בקליניקה הם מטופלים שאינם יודעים להגיד כלום על הסבל של עצמם או על עולמם הפנימי באופן כללי. מה שבא מבחוץ ונתפס כחוסר מודעות הוא למעשה אי-היכולת לדעת את הקשר שבין מניעים לפעולה, בין פעולה לתוצאות שלה וכן הלאה. בדרכה התמציתית המעשייה על כיפה אדומה מספרת לנו את מה שאלפי ספרים ושעות בקליניקה התקשו לנסח: אי-מודעות משמעה שאיננו יודעים לזהות נכון מתוך מה אנחנו פועלים והאם אנחנו פועלים נכון. שיבוש בהתפתחותן של יכולות כול כך בסיסיות אלה, מקורן בכורח או אילוץ מוקדמים מדי, אשר כווננו לשרת צרכים של אלה שאמורים להעמיד את עצמם לרשות הצרכים של התינוק. בהעדר יכולת של התינוק לזהות של מי הצרכים שהוא מופעל ופועל למענם, היכולת שלו ללמוד לזהות ולפעול מתוך מניעים הנכונים עבור עצמו היא משובשת כבר מתחילתה.

הניסיון הקליני מלמד שלמציאות נפשית, בה הילד מוצא את עצמו נדרש לתמוך רגשית בהורה ומתפקד במובן זה כהורה של ההורה שלו, יש פן נוסף סמוי הרבה יותר. ילד כזה יכול לגדול ולהיות מבוגר המתפקד ברמה גבוהה מאוד אבל מבחינה רגשית הוא נשאר תינוק ביחס להורה בו תמך. הסיבה לכך היא שהילד צריך שההורה יכיר ויתמוך באוטונומיה שלו. הורה שנתמך על-ידי הילד אינו יכול לספק לו את ההכרה והתמיכה הנדרשים להתפתחות האוטונומיה הנפשית. כתוצאה מכך מרכיב נפשי זה לא יתפתח ועלול להתקבע ברמה כמעט עוברית. בקליניקה הביטוי לכך יכול להופיע בדפוסי תלות קשים שנוצרים בין זוגות, במשברים קשים סביב פרידה מבן/בת זוג, בחוסר היכולת לעזוב בן/בת זוג לא מתאימים, באופי התכנים המופנים למטפל ובצורות נוספות.

הצורך להיות מקסים, הוא רק אחת הדרכים באמצעותן מנסה הנפש להגן על עצמה מפני אותה אי-ידיעה שפועלת ומפעילה אותה מתוך עצמה. ב'כיפה אדומה' מודגשת צורת הגנה אופיינית יותר לנשים, אבל דפוסים משפחתיים בהם מצופה מהילדים לתמוך רגשית באחד ההורים או שניהם, הם שכיחים מאוד. האנליזה של המעשייה מלמדת שצורך זה הוא אחד המקורות לאי-היכולת לדעת האם אנחנו פועלים מהסיבות הנכונות. ספק אם יש תסמונת נפשית שהשיבוש הכול כך ראשוני הזה של אי-היכולת לדעת אינו מהווה בה מרכיב משמעותי. אי-מודעות הוא מאפיין של כל התסמונות הנפשיות וזו נוצרת משום שהנפש אינה מצליחה לזהות נכון מכוח מה היא פועלת ובשביל מי. היא אינה מצליחה ליצור את

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

ההבחנה בין זיהוי נכון של האובייקט (מובחנות מרמה ראשונה) לבין המשמעויות המשתנות-נלוות שלו בהתאמה להקשרים השונים שבהם אותו אובייקט מעורב. אי-מובחנות זו מלווה בתחושה מתמדת של פגיעות, ערעור וסבל נפשי שהם ביטויים לאי-בטחון קיומי של מי שאינו יכול לדעת מתוך מה הוא פועל, בשביל מי והאם פעל נכון.

ככל שהיכולות הקשורות למובחנות נפגעות מוקדם יותר, כך התיקון שלהן מצריך מצד המטפל רמת דיוק, בהירות ומובחנות גבוהה יותר. מכאן החשיבות העצומה של שכלול היכולת של הפסיכואנליזה לנסח במדויק ובבהירות את מרחב הפעולה שלה - הנפש. התיאוריות הקיימות רחוקות מאוד מלעמוד בדרישה זו. הידע שלהן על הנפש, גם אם יש בו תובנות חשובות רבות, הוא מקוטע, לא מאורגן ואינו יכול להציע דרך מספקת להתמצא ולעקוב באופן שוטף אחר מה שמתרחש בה. האנליזות של המעשיות הן מקור רב ערך לתיאור הדרך שבה 'אמורה' הייתה להתפתח היכולת להבחין נכון מכוח מה אנחנו פועלים. 'אמורה' משום שהמעשיות מספרות על מה שהשתבש. הפסיכואנליזה היא שאמורה להציע את התיקון.

סיכום

פענוח המעשיות שבהן עסקנו עד כאן מוביל לכמה מסקנות:

א. הן מספרות על מצבים נפשיים שכיחים ונפוצים, שמקורם בהתנסויות מהילדות המוקדמת ביותר. במקרים רבים התיאורים של מצבים אלה הם כל כך מפורטים ומדויקים שספק אם יש דרך אחרת להגיע אליהם.

ב. המעשיות מכילות מעין מפתחות באמצעותם ניתן להציע לא רק פירוש עקבי, כזה התואם מצבים נפשיים המוכרים מהקליניקה, אלא שהם עשויים לפעול גם בהקשרים רבים אחרים (ביצירות אומנות, ציורי ילדים ועוד). רק פענוח של מעשיות נוספות יכול לסייע לבחון את הנחת היסוד שלנו, שמדובר במעין שפה פנימית של הנפש. שפה שצורת התקשורת התוך-נפשית שלה מבוססת על מיפוי התפקודים הנפשיים, התפתחותם של אלה מתוך אלה ורישום מצבים, התנסויות ותהליכים נפשיים שהם אוניברסאליים ועל-זמניים על בסיס האופן בו הם נחוים. סביר להניח שלאותם מפתחות שאנו מזהים במעשיות יש תפקיד דומה בחלומות, בפסיכוזות ובצורות ביטוי לא-מילוליות אחרות.

ג. השפה של הנפש מבוססת על עקרונות אחרים לחלוטין מאלה של כל שפה אחרת, כשהחוויה היא המוקד שלה. כך למשל, במעשייה על הזאב והגדיים האימא-עז נחוות כאם אוהבת בהקשר אחד

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

ובנסיבות אחרות היא נחוות כזאב. בכיפה אדומה האימא הריאלית נחוות בהקשר אחד כאם החולקת את אותו בית עם הילדה שלה, בהקשר אחר כסבתא (שאוהבת אותה מאוד ובמקביל זקוקה לתמיכתה) ובהקשר נוסף היא זאב (כאשר האימא-סבתא לא קיבלה את התמיכה שנוקקה לה). האובייקט הריאלי יסומן בשפת הנפש בהתאמה לחוויה שלנו אותו בנסיבות ובזמן מוגדרים. בנסיבות אחרות הוא יכול להיות מסומן בצורה שונה לחלוטין.

ד. המובחנות היא יכולת-על הניזונה מכלל התפקודים, הכישורים והיכולות הנפשיות. היא האמצעי המרכזי של הנפש להתמודד עם נסיבות החיים. להפרעות ושיבושים בהתפתחות התקינה של המובחנות יהיו השלכות מרחיקות לכת על דפוסי ההתנהלות הנפשית בכל הגילאים והם אלה שיעצבו את צורות ההתנהלות והתמודדות הנפשית עם נסיבות החיים. מאנליזה של מעשיות ניתן ללמוד רבות על האופנים בהם נרכשת המובחנות הפנימית ועל הנסיבות המובילות לשיבושים בהתפתחותה של יכולת זו.

כאמור, האנליזה של המעשיות וצורת הפרשנות שהצענו נשענת על מיפוי התפקודים הנפשיים. מלוא הערך הקליני של המסקנות יכול לבוא לידי ביטוי רק מתוך הכרות של ממש עם האופן בו מתפתחים-מתמינים התפקודים הנפשיים והייעוד המדויק של כל אחד מהם. אנחנו סבורים שלמידה שיטתית של נושאים אלה יכולה לשפר באופן משמעותי את היכולת לסייע למטופלים שונים במצוקותיהם. הנפש מצאה דרכים רבות מאוד לסמן מה השתבש בהתפתחות שלה, ובאיזה כיוונים יש לחפש על-מנת לתקן את הדברים. נראה שהנפש פיתחה שפה פנימית משלה כדי לסמן את מצבה. האתגר ללמוד שפה זו ולעבוד בצורה מובחנת ומדויקת יותר מונח היום לפתחם של המטפלים.

ביבליוגרפיה

יגאל, י. (2011 א), מיפוי התפקודים המרכיבים את רמות הארגון הראשוניות בנפש, שיחות כ"ה (2): 128-156.

יגאל, י. (2011 ב) אנטומיה התפתחותית של הנפש, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

יגאל, י. וראופמן, ר. (2009) תחושות בטן והרהורי לב, שיחות, כרך כ"ג, חוב. 3, 236-247.

יגאל, י., ראופמן, ר., 2011, המעשייה על הזאב והגדיים וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש, מרחבים- כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית, גיליון 1, כרך ראשון, עמ' 1-30.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון?

ראופמן רות, 2008 א., דיון בסיפור 'שש האחיות שגרו בהרים', כוחו של סיפור - ספר היובל של אסע"י, בעריכת חיה בר יצחק ועידית פינטל גינסברג, אוניברסיטת חיפה, עמ' 146-150.
ראופמן רות, 2008 ב., דיון בסיפור 'הנערה שיצאה מהביצה', כוחו של סיפור - ספר היובל של אסע"י, בעריכת חיה בר יצחק ועידית פינטל גינסברג, אוניברסיטת חיפה, עמ' 254-257.

Barzilai, Shuli, 1999, *Lacan and the Matter of Origins*, Stanford, Calif: Stanford University Press.

Grimm, Jacob and Grimm, Wilhelm, *Deuthe Sagen*, Berlin, Nicolische Verlags, 1891.

Freud, Sigmund (1913), The occurrence in dreams of material from Fairy tales, In: (1953-74), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. XII: Case History of Schreber, Papers on Technique, and Other Works (1911-1913), ed. And Trans: By J.Strachey et al, London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

Raufman, R. and Yigael, Y. (2011) "Feeling good in your Skeen" Part II: Idiomatic Expressions – The Way Language connected to the Primary Levels of Mental Organization, *American Journal of Psychoanalysis*, 71: 16-36.

Raufman Ravit, 2011, "The Girl who Emerged out of an Egg"- A Realization of Metaphor in the Jewish Moroccan Versions of Rapunzel, Hellenic Folklore Research Centre series, Athens, in press.

Tinbergen, n. (1951), *The Study of Instinct*, London, Oxford University Press.

Zipes, Jack: *The Trials and Tribulation of Little Red Riding Hood*. Routledge, New York and London, 1993.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

גליון ב מאמר א עמ' 22